

Introduction and brief analysis of "The Manuscript of Etisam Al-Murid in Explaining the Problems of the Word of Allah Al-Majid" by Zainul Abdin bin Mohammad Ali Sabzevari Isfahani

Morad solgi¹

Hossein Ghadami²

Seyyed Babak Farzaneh³

Submitted: 2024-11-27 Revised: 2025-01-02 Accepted: 2025-01-17 Published: 2025-09-23 pp.124-148

Abstract

The manuscript of "Etsam al-Murid in explaining the problems of Kalam Allah Al-Majid" was written by Zain al-Abdin bin Mohammad Ali Sabzevari Isfahani in Dhu Qadah of 1276 AH. Zainul Abdin Sabzevari is a descendant of Mohaghegh Sabzevari (1017-1090 AH) and a Shia writer in the 13th century, who has explained about two thousand words of the Holy Qur'an in this book in Arabic. The researched words are arranged according to the alphabetical system and arranged with the first letter of the root, and after the introduction, the text of the edition is divided into 28 chapters. This research, using a descriptive-analytical method, with the aim of introducing the mentioned version and its author, deals with a brief analysis of the content of the book in order to facilitate the study of this work for those who are interested in literature and lay the groundwork for future studies. Considering that the strongest quotations in the explanation of the words of the Holy Qur'an are the statements of Shia imams, the findings of the research show that the author, relying on authentic sources and Shia narrative works, tried to fill the gap in the dictionaries of his time, which in a way expresses the distinction. And the superiority of this work compared to other researches in this field. Also, reference to Quranic examples and evidences, hadith, poetry and proverbs has created a rare and valuable work.

Keywords: Holy Qur'an, difficult words, manuscripts, Zain al-Abdin Isfahani, Etisam al-Murid.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

¹ . PhD student in Arabic Language and Literature. Department of Arabic Language and Literature. Faculty of Humanities. Islamic Azad University. Tehran Science and Research Branch. Tehran. Iran. (Corresponding Author) msolgi114@gmail.com

² . Assistant Professor. Department of Arabic Language and Literature. Faculty of Humanities. Islamic Azad University. Takestan Branch. Qazvin. Iran. dr.ghadami91@gmail.com

³ . Professor. Department of Arabic Language and Literature. Faculty of Humanities. Islamic Azad University. Tehran Science and Research Branch. Tehran. Iran. farzaneh@srbiau.ac.ir

References:

- Holy Quran
- Abdullahpour, Abbas. (2006). "The Knowledge of Difficult and Rare Vocabulary of the Quran," Quranic Studies. Tehran: Special Issue on the Quran and Contemporary Social Issues.
- Afshar, Iraj. (1974). "About Manuscripts," Seventh Office Journal. Tehran: Central Library of the University of Tehran.
- Al-Sharqawi, Ahmad. (1993). Dictionary of Dictionaries (Vol. 1). Beirut: Dar Al-Gharb Al-Islami.
- Al-Sijistani, Muhammad ibn Uzeir. (1995). The Strange Words of the Quran called Nazhat al-Qulub (Vol. 1). Syria: Dar Qutaybah.
- Al-Suyuti, Jalal al-Din. (1996). Al-Itqan fi Ulum al-Quran (Vol. 1). Lebanon: Dar Al-Fikr.
- Ameli Jebaei, Zain al-Abidin. (1992). Translation of Munyat al-Murid (Vol. 1). Tehran: Al-Maktabah al-Ilmiyah al-Islamiyah.
- Diyari, Mohammad Taghi. (2008). Introduction to the History of Quranic Sciences (Vol. 1). Qom: University of Qom.
- Farzaneh, Seyed Babak. (2020). Mufradat: An Introduction to the Lexicology of the Holy Quran. Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities (SAMT).
- Hafizian, Abolfazl. (2009). Catalogue of Manuscripts of the Public Library of Ayatollah al-Uzma Golpayegani, Qom (Vol. 9). Tehran: Islamic Consultative Assembly.
- Homayi, Gholam Ali. (2007). Textbook of Quranic Vocabulary (Vol. 1). Qom: International Center of Islamic Sciences.
- Hosseini Ashkuri, Ahmad. (2018). Biographies of Men (Vol. 1). Karbala: Al-Abbas Holy Shrine.
- Jafari, Farzad. (2015). Dictionary of Difficult and Rare Words of the Holy Quran Based on Ancient Translations. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Jazi, Abdolkarim. (1969). Men of Isfahan or Tazkirat al-Qubur. Isfahan: Saqafi.
- Mahdavi, Mosleh al-Din. (1969). Tazkirat al-Qubur or Scholars and Notables of Isfahan (Vol. 1). Isfahan: Saqafi.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Mahdavi, Mosleh al-Din. (2003). Shrines of Isfahan from the Third Century AH to the Present (Vol. 1). Isfahan: University of Isfahan.
- Mahdavi, Mosleh al-Din. (2007). Notables of Isfahan (Vol. 3). Isfahan: Cultural and Artistic Organization of Isfahan Municipality.
- Mahdavi, Seyed Mosleh al-Din. (1992). The Family of Sheikh al-Islam of Isfahan over Four Hundred Years (Vol. 1). Isfahan: Golbahar.
- Montasheb Majabi, Hossein. (2002). "Shiite Medical Texts in the History of Medicine." Tehran: National Studies of Librarianship and Information Organization.
- Qomi, Abi al-Hasan Ali ibn Ibrahim. (1983). Tafsir al-Qomi (Vol. 1). Qom: Dar al-Kitab Publishing House.
- Rowzati, Mohammad Ali. (2010). Catalogue of Isfahan Manuscripts: Two Thousand Arabic and Persian Copies (Vol. 1). Isfahan: Computer Research Center of the Seminary.
- Sadraei Khoiy, Ali. (2003). Catalogue of Shiite Hadith and Hadith Sciences Manuscripts (Vol. 10). Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute.

doi معرفی و تحلیل اجمالی نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله**المجید» نوشته زین العابدین بن محمدعلی سبزواری اصفهانی**مراد سلگی^۱ حسین قدمی^۲ سید بابک فرزانه^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ از صفحه ۱۲۴ تا صفحه ۱۴۸

چکیده

نسخه خطی موسوم به «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله المجید» به قلم زین العابدین بن محمدعلی سبزواری اصفهانی در ذیقعد سال ۱۲۷۶ هجری قمری نگاشته شده است که به شرح و توضیح واژگان دشوار قرآن اختصاص دارد و تنها نسخه موجود از آن، در کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم با شماره ۱۰۲-۱/۱۰۲ نگهداری می‌شود. زین العابدین سبزواری از نوادگان محقق سبزواری (۱۰۱۷-۱۰۹۰ ق) و از ادبای شیعه در سده سیزدهم است که حدود دو هزار واژه از قرآن مجید را گردآوری و در این کتاب به زبان عربی شرح داده است. واژگان مورد تحقیق بر اساس نظام الفبایی و با نخستین حرف و حرکات اول کلمه (فتحه - ضمه - کسره) تنظیم و پس از مقدمه، متن نسخه به ۲۸ باب تقسیم شده که هر باب شامل سه فصل است. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی، باهدف معرفی نسخه مذکور و نگارنده آن، به تحلیل اجمالی محتوای کتاب می‌پردازد تا ضمن تسهیل مطالعه این اثر برای علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه ادبیات و علوم قرآنی، زمینه‌ساز جستارهای آینده شود. باتوجه به اینکه قوی‌ترین نقل‌ها در شرح واژگان قرآن مجید، بیان اهل بیت «علیهم السلام» است، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مؤلف با رویکرد عرفان و کلام شیعی و تکیه بر منابع معتبر و آثار روایی، تلاش کرده خلأ موجود در معاجم زمان خود را پر کند که این کار به نوعی بیانگر وجه تمایز و برتری این اثر نسبت به سایر تحقیقات مشابه است. همچنین؛ استناد نویسنده به مثال‌ها و شواهد قرآنی، حدیث، شعر و امثال، اثر کم‌نظیر و ارزنده‌ای را پدید آورده است.

واژگان کلیدی: قرآن مجید، لغات مشکل، نسخ خطی، زین العابدین اصفهانی، اعتصام المرید.

Cite this article: solgi, Morad. Ghadami, Hossein. Farzaneh, Seyyed Babak. (2025). Introduction and brief analysis of "The Manuscript of Etisam Al-Murid in Explaining the Problems of the Word of Allah Al-Majid" by Zainul Abdin bin Mohammad Ali Sabzevari Isfahani. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 124-148. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.490761.1175>

^۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی. گروه زبان و ادبیات عربی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد علوم و

تحقیقات تهران. تهران. ایران. (نویسنده مسؤول) msolgi114@gmail.com

^۲. استادیار. گروه زبان و ادبیات عربی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تاکستان. قزوین. ایران.

dr.ghadami91@gmail.com

^۳. استاد. گروه زبان و ادبیات عربی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد علوم و تحقیقات تهران. تهران. ایران.

farzaneh@srbiau.ac.ir

۱. مقدمه

نسخ خطی از نظر اهمیت و تأثیرگذاری در حوزه ادبیات و علوم قرآنی به دلیل نقش کلیدی که در حفظ و انتقال متن و آموزه‌های این کتاب آسمانی دارند و نیز موجب پیدایش و ترویج دیگر متون مرتبط با علوم اسلامی و دینی شده‌اند، جایگاهی برجسته و غیرقابل انکار دارد. مجموع این نسخ علاوه بر کمک به قرائت صحیح آیات، باعث توسعه و پیشرفت هنر خط و خوشنویسی و تسهیل دسترسی به متن قرآن کریم شده که ماحصل این روند، افزایش غنای فرهنگی جهان اسلام است و بدیهی است که این مهم به‌سادگی محقق نشده، بلکه نتیجه تلاش مخلصانه عالمان بزرگی است که با عنایت الهی تمام سرمایه‌های مادی و معنوی خود را در این راه صرف کرده‌اند، از این رو هرگونه تلاش در خصوص پاسداشت، بهره‌برداری، و ترویج این میراث گران‌بها، علاوه بر تسهیل در فهم عمیق‌تر معارف قرآن کریم، موجب ارج نهادن به زحمات و فداکاری‌های آن عالمان فرزانه است که خود جزئی از این گنجینه به شمار می‌آیند.

واژه‌های قرآن مجید به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته‌ای که در فهم معنای آن خواص و عوام عرب اتفاق نظر دارند و دسته‌ای که تنها کسانی که آگاهی و مهارت در لغت عرب دارند، بدان‌ها آگاهند و این دسته است که بیشتر قرآن‌پژوهان در مورد آن کتاب نوشته‌اند و آن را غریب القرآن نام نهاده‌اند (ر.ک: الشرقاوی، ۱۹۹۳م: ۱۴) به دیگر بیان، آن بخش از واژگان قرآن کریم که عموم مردم آشنا با زبان عربی به‌سهولت و آسانی توانایی درک و فهم و دریافت معنا و مفهوم آن را ندارند، بلکه در این خصوص نیاز به بررسی عمیق و وسیع آن هستند؛ غریب القرآن گفته می‌شود. بنابراین؛ وظیفه غریب القرآن شرح و تبیین معانی واژگان و مفردات مشکل و یا مبهم قرآن است.

از سویی دیگر در ریشه‌یابی واژگان قرآن، نیاز به فرهنگ‌هایی هست که از اتقان لازم برخوردار بوده و به‌طور جدی و همه‌جانبه به بررسی واژه‌ها و موارد کاربرد آن‌ها پرداخته باشد. فرهنگ‌های واژگان عربی، بعد از پیدایش اسلام و نزول قرآن نوشته شده و به‌طور طبیعی متأثر از فرهنگ‌های قرآنی هستند. به‌گونه‌ای که برخی واژه‌شناسان، به آیه‌های قرآن اشاره و استشهاد کرده و یا هنگام معناکردن واژه موردنظر، کاربرد قرآنی آن را هم یادآور شده‌اند و از این رو، فرهنگ‌های معتبر واژگان عربی نیز یکی از منابع لغوی واژه‌های قرآن محسوب می‌شوند. البته صورت اولیه این فرهنگ‌ها تک‌نگاری‌هایی بود که فقط فهرستی از واژگان غیردینی را ارائه می‌داد و بیشتر به کار گردآورندگان اشعار می‌آمد تا پژوهشگران دینی؛ ولی این دسته فرهنگ‌های تک‌موضوعی تکامل پیدا کرده و به لغت‌نامه‌های جامعی تبدیل شد که بارزترین آنها فقه اللغة ابومنصور ثعالبی (د ۴۲۹ ق) است. (ر.ک: فرزانه، ۱۳۹۹ش: ۸۸)

ذکر این نکته ضروری است که برای یافتن معنای یک واژه قرآنی علاوه بر فرهنگ‌نامه‌های قرآنی همچون: معانی القرآن و غریب القرآن، تألیف «أبان بن تغلب»، (م ۱۴۱ ق)، معانی القرآن، نوشته «علی بن حمزه کسایی»، (م ۱۸۹ ق)، حقائق التأویل و مجاز القرآن، اثر «سیدرضی»، (م ۴۰۴ ق) و... مراجعه به فرهنگ‌های عمومی نظیر: العین

منسوب به «خلیل بن احمد فراهیدی»، (قرن ۲ ق)، النوادر فی اللغة، اثر «ابوزید انصاری»، (قرن ۲ ق)، مقایسه‌ی اللغة اثر «ابن فارس»، (قرن ۴ ق)، تاج اللغة و صحاح العربیة اثر «جوهری»، (قرن ۴ ق)، لسان العرب منسوب به «ابن منظور»، (قرن ۸ ق)، القاموس المحیط اثر «فیروزآبادی»، (قرن ۹ ق) و تاج العروس من جواهر القاموس اثر «زبیدی»، (قرن ۱۲ ق)، که هسته اولیه آن‌ها مفردات قرآن بوده ضروری است. (ر. ک: همایی، ۱۳۸۶ ش: ۲۳) به همین علت از دیرباز، کتاب‌ها و رساله‌های متعددی نیز در موضوع قرآن و حدیث به نگارش درآمده و بسیاری از نویسندگان سعی کردند نقاط ضعف آثار پیشین را جبران کنند و معاجمی کامل تر و جامع تر ارائه دهند، بنابراین سیر تحول و تطور پژوهش‌های مرتبط با مفردات قرآن در طول قرون متوالی و لزوم اطلاع از این روند خصوصاً در سده‌های اخیر انگیزه این پژوهش را فراهم آورد تا از میان این دسته معاجم، کتاب «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله المجید» به عنوان منبعی لغوی (و تا حدودی تفسیری) انتخاب شود.

این کتاب یکی از معدود تألیفات ادبی در اواخر دوره تاریخی قاجار است که در شرح مفردات قرآن مجید نوشته شده و مهم‌ترین منابع فکری و اطلاعاتی و نیز بیشترین بهره‌برداری نویسنده در شرح واژگان به ترتیب از کتاب‌های: مجمع البحرین و غریب القرآن دو اثر از فخرالدین الطریحی، (۹۷۹-۱۰۸۵ ق)، مجمع البیان، اثر فضل بن حسن طبرسی، (م ۵۴۸ ق)، تفسیر البیضاوی، اثر ناصرالدین عبدالله بن عمر بیضاوی، (م ۶۸۵ ق)، تفسیر النسفی، اثر ابو حفص نجم‌الدین عمر بن محمد نسفی، (۵۳۸-۴۶۲ ق)، تفسیر الواحدهی، اثر ابوالحسن علی واحدهی، (م ۴۶۸ ق)، تفسیر قمی، اثر علی بن ابراهیم القمی (م ۳۰۷ ق) و المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، اثر احمد بن محمد فیومی مقری (م ۷۷۰ ق)، بوده است. زین‌العابدین سبزواری با استناد به مثال‌ها و شواهد قرآنی، حدیث، شعر و امثال، اثر کم‌نظیر و ارزنده‌ای را پدید آورده است؛ ولی اطلاع از اینکه این اثر تا چه حد نقشی به سزا در فهم واژگان و آیات قرآن مجید داشته، خود مستلزم پژوهشی جداگانه و مفصل است. ذکر این نکته هم ضروری است که بی‌شک نسخه‌های خطی مهم‌تر و قدیمی‌تر از این کتاب در کتابخانه‌ها موجود و شاید از دقت و صحت بیشتری برخوردار باشند لیکن بدین سبب که این نسخه منحصربه‌فرد که به استناد فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) تنها نسخه در دسترس است و در کتابخانه مرحوم آیت‌ا. گلیپایگانی نگهداری می‌شود؛ اصل قرار داده شد و روند احیاء، تصحیح، تحقیق و تعلیق آن شامل (تفکیک لغات مشکل - تشخیص، تفکیک، اعراب‌گذاری و ارجاع کلمات و آیات قرآنی - تشخیص، تفکیک، اعراب‌گذاری، ترجمه و ارجاع اشعار و امثال) با اعتماد بر منابع دست‌اول صورت پذیرفت و در این زمینه از مصادر معتبر؛ شامل: لغت‌نامه‌ها، تفاسیر، کتاب‌های ادبی، کتاب‌های حدیث، دواوین شعری و... که یک‌به‌یک توسط پژوهشگر رؤیت شده، استفاده به عمل آمد. لازم به ذکر است تا کنون نوشته‌ای مستقل که در آن کتاب «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله المجید» مورد تحلیل و بررسی علمی قرار گرفته باشد، تألیف نشده لیکن علاوه بر فهرستواره‌های نسخ خطی که در ادامه همین پژوهش آمده، در چند کتاب نظیر: خاندان شیخ‌الاسلام اصفهان، اثر سید مصلح‌الدین مهدوی (۱۳۷۱)، رجال اصفهان، نوشته عبدالکریم گزی

(۱۳۲۸). تذکره القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان (ج ۱) اثر سید مصلح الدین مهدوی (۱۳۴۸)، و اعلام اصفهان (ج ۳)، نوشته سید مصلح الدین مهدوی (۱۳۸۶)، فقط به ذکر عنوان و معرفی کتاب در کنار سایر آثار نویسنده بسنده و اشاره شده است.

۱-۱. اهداف پژوهش

۱-۱-۱. اطلاع از محتوای آثار و نسخ خطی ایرانی - اسلامی و در رأس آنها معاجم و کتب مرجع علوم قرآنی با موضوعاتی از قبیل بلاغت، لغت، صرف، نحو، تفسیر، قرائت و... به منظور تبیین مسائل این حوزه و آشنایی با اولین تألیفات و لغت‌نامه‌های بزرگ در حوزه معناشناسی واژگان با عناوین غریب القرآن و معانی القرآن، باتوجه به اینکه نسخه «اعتصام المرید» با اقتباس از این قبیل آثار تألیف شده و خوشبختانه بسیاری از منابع مورد استفاده مؤلف نظیر: مجمع البحرين و مطلع النیرین فی غریب الحدیث و القرآن، اثر فخرالدین بن محمد علی الطریحی، (۹۷۹-۱۰۸۵ ق) در حال حاضر موجود است.

۲-۱-۱. آگاهی از رابطه بین واژه و معنا، به جهت نقش مهم آن در فهم اندیشه‌های گوینده و نیز درک «مفردات» و تک‌واژه‌ها و مفردات قرآن به‌ویژه غرائب و آیات مشکل در راستای عمل به سفارش‌ها و روایات معصومین علیهم‌السلام مبنی بر: «إِغْرِبُوا الْقُرْآنَ وَ التَّمَسُّوا غَرَائِبَهُ»^۱ (ر. ک: عاملی جبعی، ۱۳۷۱ ش: ۱۹۰).

۳-۱-۱. اطلاع از شیوه کتابت و خط مرسوم در نوشتن نسخ خطی قرن سیزدهم قمری و شیوه نگارنده در شرح واژگان و لغات مشکل قرآن کریم و چگونگی استفاده از منابع و متون کهن در این نسخه.

۴-۱-۱. معرفی این نسخه به قرآن پژوهان و احیاء و بازیابی آن به عنوان یکی از گنجینه‌های خطی کشور بمنظور توجه دادن نهادهای ذی‌ربط خصوصاً دانشگاه‌ها و مراکز علمی به اهمیت و ضرورت احیاء نسخه‌های خطی مرتبط با معاجم و واژگان قرآن.

۵-۱-۱. ترغیب دانشجویان و پژوهشگران ادبیات عرب و علوم قرآنی نسبت به احیاء نسخ خطی مشابه در راستای تکمیل منابع موردنیاز رشته‌های مرتبط با علوم قرآن و ادبیات، با یاری گرفتن از این قبیل کتاب‌ها که در برخی از آنها، گزاره‌هایی نو و یا کمتر پرداخته شده، یافت می‌شود.

۲-۱. سؤالات تحقیق

این پژوهش در صدد پاسخ‌دادن به سؤالات زیر است:

۱ - پیامبر اکرم «صلی الله علیه و آله» می‌فرماید: «قرآن را فصیح و روشن بخوانید و از شگفتیهای مفاهیم آن بهره‌گیرید». (ر. ک: السیوطی، ۱۹۹۶ م: ۳۰۳/۱)

۱-۲-۱. مهم‌ترین ویژگی‌های نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله مجید» چیست؟

۱-۲-۲. به چه علت نسخه حاضر تا کنون تصحیح، تحقیق و ترجمه نشده است؟

۱-۲-۳. چه اندازه ضروری است در هر دوره تاریخی معاجم جدیدی از لغات دشوار قرآن مجید تدوین شود؟

۳-۱. پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های انجام شده در زمینه واژه‌های دشوار قرآن کریم می‌توان از کتاب فرائد، فرهنگ واژگان دشوار و نوادر قرآن کریم بر پایه ترجمه‌های کهن، نوشته فرزند جعفری، انتشارات: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی؛ سال ۱۳۹۴، نام برد که حاوی ۱۵۷۰ مدخل از واژگان قرآن کریم است و به همراه ترجمه‌های فارسی آن آمده است. نویسنده معیار خود در انتخاب این واژگان را دشواری در قرائت و کم‌کاربردی آن‌ها بیان کرده لیکن اشاره دقیقی نشده که دشواری واژگان برای چه طیفی از مخاطبان مدنظر بوده؟ و دیگر اینکه کم‌کاربردی واژگان چگونه می‌تواند معیار قطعی برای دشوار فرض کردن واژگان قرآن در نظر گرفته شود؛ زیرا بسیاری از کلمات در قرآن کریم فقط یک مرتبه ذکر شده لیکن هیچ‌گونه نشانه‌ای از دشواری در آن‌ها دیده نمی‌شود.

همچنین تنها مقاله‌ای که به بررسی واژه‌های دشوار قرآن پرداخته، عبارت است از: دانش واژگان دشوار فهم غریب القرآن: عبدالله‌پور، عباس، نشریه پژوهش‌های قرآنی؛ ۱۳۸۵، شماره ۴۵، صفحه ۲۴۴-۲۲۶. که نویسنده در این مقاله ابتدا از جایگاه این دانش در میان دیگر دانش‌های قرآن سخن گفته و آنگاه تعریف آن از میان تعاریف قرآن پژوهان مطرح شده و در ادامه، با بیان پیشینه دانش غریب القرآن تا روزگار یاران رسول اکرم «صلی الله علیه و آله» از تلاش‌های دانشورانی چون «أبان بن تغلب»، (م ۱۴۱ ق)، «ابو عبیده معمر بن مثنی تیمی»، (م ۲۰۹ ق)، «ابو زکریا یحیی بن زیاد فراء»، (م ۲۰۷ ق)، «ابوبکر سجستانی»، (م ۳۳۰ ق)، و «راغب اصفهانی»، (م ۵۰۲ ق)، یاد شده است. معرفی آثار سامان یافته این دانشوران در حوزه دانش غریب القرآن و شیوه ایشان و ویژگی‌های آن آثار بحث دیگری است که در این نوشتار بدان پرداخته شده است. و در انتها از کتاب المفردات فی الفاظ القرآن تألیف ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی که نقطه عطفی در گستره دانش غریب القرآن است سخن به میان آمده است. لیکن به آثاری که پس از مفردات راغب و مشخصاً قرن سیزدهم هجری قمری در خصوص غریب القرآن‌ها و واژه‌های دشوار قرآن کریم نگاشته شده اشاره‌ای به میان نیامده است.

باتوجه به اینکه قوی‌ترین نقل‌ها در شرح واژگان قرآن کریم بیان اهل بیت «علیهم السلام» است، در پژوهش‌های مذکور اشاره‌ای به این موضوع نشده؛ بنابراین هدف این تحقیق، معرفی نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله المجید» به‌عنوان یکی از معاجم صدهای اخیر در شرح و توضیح واژگان دشوار قرآن کریم با رویکرد عرفان و کلام شیعه است که باتکیه بر منابع روایی معتبر و کلام اهل بیت علیهم السلام نگارش شده و همین

موضوع بیانگر وجه تمایز و برتری این پژوهش نسبت به سایر تحقیقات مشابه است، همچنین برابر بررسی‌های به‌عمل‌آمده و با مراجعه به منابع، کتابخانه‌ها و سایت‌های معتبر، نسخه‌موردب‌بحث تا کنون احیاء نشده و هیچ‌گونه تحقیق، تصحیح، تشریح و تعلیقی بر روی آن صورت نگرفته و این اثر؛ پژوهشی دست‌اول مربوط به نسخه‌مذکور است.

۱-۴. روش تحقیق

این پژوهش با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای - اسنادی و مشاهده عینی تمامی منابع مورداعتماد اعم از مکتوب یا استفاده از سایت‌های اینترنتی و لوح‌های فشرده معتبر مرتبط، به روش توصیفی - تحلیلی و از نوع کیفی صورت گرفته است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. معرفی نویسنده

میرزا زین‌العابدین شهشهانی سبزواری (۱۲۰۹-۱۲۷۹ ش) (۱۲۴۵-۱۳۱۸ ق) عالم فاضل شیعی، و از ادبای متبحر و پیرو مکتب نحوی بصری در اواخر دوره قاجار بوده که علاوه بر تسلط به علوم جدید و قدیم به تدریس، قرائت و تجوید قرآن نیز اهتمام داشته است. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۷۱ ش: ۱۸۰) وی در اصفهان متولد شده و نسب او چنین است: زین‌العابدین بن محمدعلی بن محمدابراهیم بن مرتضی شیخ‌الاسلام اصفهان بن عبدالمطلب بن محمد رحیم شیخ‌الاسلام بن محمدجعفر بن مولانا آخوند ملاً محمدباقر بن محمد مؤمن الشریف السبزواری. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۸۶ ش: ۳/ ۲۵۸-۲۶۰)

اسامی دیگری که در منابع مختلف از او نام برده‌اند شامل: المولی زین‌العابدین السبزواری (ر. ک: حسینی اشکوری، ۲۰۱۸، ج ۱: ۳۷۲)، آقا میرزا زین‌العابدین شهشهانی (ر. ک: مهدوی، ۱۳۷۱ ش: ۱۷۹)، حاج میرزا زین‌العابدین بن محمدعلی شیخ‌الاسلام (ر. ک: مهدوی، ۱۳۴۸ ش: ۱/ ۲۲۸)

انگیزه مؤلف از نگارش این نسخه به این شرح است که در اولین صفحه کتاب پس از حمد و ثنای الهی و معرفی نسب خود، اظهار می‌دارد: «بعد از مرگ پدرم در سال ۱۲۶۵ ق هر روز جزوی از قرآن برایش تلاوت می‌کردم و چون قادر به قرائت صحیح نبودم به کتب تجوید رجوع می‌کردم، پس از آن مصمم شدم لغات مشکله قرآن را به ترتیب حروف معجم و حرکات اول کلمه از فتحه و ضمه و کسره، شرح نمایم تا اینکه در دهه سوم ذی‌قعدة ۱۲۷۶ این کتاب را به پایان رسانیدم». (ر. ک: درایتی، ۱۳۹۰ ش: ۴/ ۳۷۷)

از جمله آثار و تألیفات وی به جز «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام‌الله المجید» می‌توان به کتب زیر اشاره کرد:

- اعراب و تفسیر ست سور. (ر. ک: دیاری، ۱۳۸۷ش: ۱/ ۱۲۴)، التمجیرات به عربی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۷۱ش: ۱۷۹)، الفوائد التجویدیه فی بیان القراءة القرآنیة. (ر. ک: روضاتی، ۱۳۸۹ش: ۱/ ۴۲)، تذکره القراء، به عربی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۸۲ش: ۲۶۲)، ثمرة الفؤاد فی حظّ الأحبّة و الأولاد، در فقه، به عربی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۷۱ش: ۱۸۰)، دَرّة الدّارین فی رضاع التّجّیدین در فقه، به عربی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۸۲ش: ۲۶۳)، شجرة التجوید و شجرة طيبة، ۲ کتاب تجوید قرآن به عربی و فارسی (ر. ک: روضاتی، ۱۳۸۹ش: ۲۴)، شفاء المؤمنین. (ر. ک: منتصب مجابی، ۱۳۸۱ش، ۴۹/ ۵۲)، غنیمة القبور فی عمل الشّهور، به فارسی. (ر. ک: صدراپی خویی، ۱۳۸۲ش: ۱۰/ ۴۶۳)، قواعد، در طرز ادای آیات قرآن. (ر. ک: افشار، ۱۳۵۳ش: ۱/ ۱۴۰)، کنوز الاعلام و رموز الأحکام در فقه، به فارسی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۸۲ش: ۲۶۲)، کنوز العبادات و الطّاعات فی رموز الواجبات والمحرمات (بیضة الاسلام) در مسائل دینی و فقهی به فارسی. (ر. ک: مهدوی، ۱۳۷۱ش: ۱۷۹)، لمحّة الالبان فی رضاع الصبیان در فقه به فارسی. (ر. ک: حافظیان، ۱۳۸۸ش: ۹/ ۵۱۳۷)

زین العابدین بن محمدعلی سبزواری اصفهانی در سال ۱۳۱۸ ق وفات یافته و در مقبره سه تنان جنب مسجد آقانور اصفهان مدفون شد. (ر. ک: جزی، ۱۳۴۸ش: ۱۸۷-۱۸۸)

۲-۲. معرفی نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله المجید»

- کاتب: زین العابدین بن محمدعلی سبزواری اصفهانی.
- محل کتابت: اصفهان.
- تاریخ کتابت: دهه سوم ذیقعد ۱۲۷۶ هجری قمری.
- نوع کاغذ: سپاهانی مرغوب.
- حاشیه نسخه: برخی صفحات دارای حاشیه است.
- محشی: به نظر می‌رسد حاشیه نویسی نسخه را خود مؤلف انجام داده است و بین رموز محشی، مؤلف و کاتب هیچ‌گونه فرقی وجود ندارد، و تمام رموز و اختصاراتی که مشاهده می‌شود به یک کاتب مربوط می‌شود.
- نوع خط حاشیه: خطوط حاشیه بسیار شبیه خط اصلی نگارش متن است و در برخی صفحات به منظور درج توضیحات تکمیلی یا شرح بیشتر مطالب به دلیل نبود فضای مناسب با قلم ریزتر و به صورت شکسته و درهم کتابت شده که بعضاً خوانش آن را با مشکل مواجه می‌کند.
- مترجم: این کتاب به زبان عربی نگاشته شده و برابر بررسی‌های به عمل آمده تا کنون هیچ‌گونه ترجمه‌ای بر آن صورت نگرفته است.

- آغاز نسخه: بسمله. الحمدلله الذي خطب عبده الجليل... اما بعد فيقول الفقير الى الله الغنى زين العابدين بن محمد علي بن محمد ابراهيم بن الشريف المرتضى شيخ الاسلام بدار السلطنة اصبهان ابن عبدالمطلب. (تصوير ۲)

- انجام نسخه: في غيره من محاورات العرب غير السيان فقد حكى الكسر فيه عن بعضهم لكنه لغة رديّة. (تصوير ۶)

- افتادگی و نقص‌های نسخه: فاقد هرگونه نقص و افتادگی است.

- نفاست نسخه:

الف- نسخه منحصر به فرد است و تنها یک نسخه از کتاب در کتابخانه‌های ایران موجود است.

ب- نسخه به لحاظ تاریخ کتابت در زمان حیات مؤلف نوشته شده است.

ج - این نسخه تاکنون در موضوع مربوطه به چاپ نرسیده است.

د- کتابت نسخه بیانگر رسم الخط رایج دوره تاریخی «قاجاریه» در ایران است.

- محل تألیف: اصفهان.

- آفات و آسیب‌ها: الواح نسخه سالم و فاقد آسیب‌دیدگی است.

- تعداد سطور: ۱۵ سطر.

- تجلید: نسخه دارای جلد است.

- نقوش و تزیینات روکش جلد: ترنج باسر، مجدول گرهی.

- رسم الخط متن و حاشیه: غالب خط، نسخ است که تمایلاتی از نستعلیق هم در آن دیده می‌شود.^۱

- کیفیت خط: خوش.^۲

- اندازه اوراق: قطع وزیری کوچک ۱۵/۵×۲۲ س م.

۱. در نسخه‌های خطی ایرانی اسلامی سده‌های دوازده و سیزده هجری به دلیل بالا بودن حجم کار و به تبع آن، افزایش سرعت نگارش، کتابت خط نسخ به نستعلیق کشیده متمایل می‌شود که به این نوع خطوط بیشتر «نسخ جدید» یا «نسخ تحریری» گفته می‌شود.
۲. خطی را با صفت خوش تعریف می‌کنند که زیبا باشد، هر چند خط در بافت گاهی از قواعد و اصول خوشنویسی دور شده باشد.

- اندازه سطور: ۱۰×۱۶ س.م.

- ابعاد جلد نسخه: ۲۲×۱۵/۵ س.م.

- تزیینات نسخه: ساده و فاقد تزیینات است.

- ترقیمه: و قد وقع الفراغ من تألیف هذه النسخة الشريفة في العشر الثالث من شهر ذيقعدة الحرام من شهر سنة ست و سبعين و ماتين بعد الألف من الهجرة النبوية على صاحبها ألف صلوة و تحية قد فرغت من نقلها عن أصلها في ليلة السادس عشر من شهر رمضان المبارك من شهر ۱۲۸۵ و أنا العبد الضعيف مؤلف النسخة زين العابدين ابن المرحوم الميرزا محمدعلی غفرله.

- ظهر: ندارد.

- نشانه‌های خاص نسخه: ندارد.

- تاریخ اهدا نسخه: نامشخص، در تمام صفحات هیچ‌گونه متنی دال بر وقف یا اهدای این نسخه به افراد یا امکانه ثبت نشده است.

- تعداد اوراق: ۲۵۷ برگ، ۵۱۴ صفحه.

- محل نگهداری نسخه:

۱- کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی کشور: ایران - نام شهر: قم.

۲- کتابخانه توفیق وهبی کشور: عراق - شهر: بغداد.^۱

- استناد کتاب‌شناختی:

الف. منابع اثر: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۵/۴۰۹) و فهرست واره منزوی (۹/۱۱۶).

ب. مأخذ: فهرست کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی. ج ۱.

۱. برابر بررسی‌های بعمل آمده و مراجعه حضوری پژوهشگر به کشور عراق، هیچ‌گونه اثری از کتابخانه و نسخه مذکور در شهر بغداد وجود ندارد و شواهد حاکی از آن است که کتابخانه توفیق وهبی، اختصاصی بوده و پس از مرگ صاحب آن (۱۹۸۴م) طی چند دهه اخیر بعثت تحولات سیاسی، اجتماعی و.. کاملاً از بین رفته و قریب به یقین نسخه مذکور همین نسخه مورد تحقیق است که به کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم منتقل شده است.

- شماره بازیابی در محل: ۱۰۲/۱-۱۰۲

- آدرس URL نسخه: <https://aghabozorg.ketab.ir/>

۳-۲. تحلیل اجمالی محتوای نسخه

۳-۲-۱. مؤلف نسخه لغات دشوار قرآن را به ترتیب حروف الفبا و به شرح جداول ذیل مورد بررسی و توضیح قرار داده است. ذکر این نکته هم ضروری است که هیچ‌گونه اشاره‌ای به معیار تشخیص مشکل بودن کلمات و انتخاب و شرح آنها توسط نویسندگان در این نسخه مشاهده نشده و پراکندگی تعداد لغات انتخابی به ترتیب حروف الفبا نیز جای بررسی دارد به نحوی که از حدود دو هزار لغت مذکور، تعداد واژگان نسخه به ترتیب حروف الفبا به شرح **جدول شماره ۱** است.

حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه
الف	۴۰۸	د	۳۲	ض	۱۹	ک	۴۰
ب	۷۶	ذ	۱۸	ط	۳۰	ل	۳۲
ت	۲۳۸	ر	۸۰	ظ	۱۶	م	۱۶۰
ث	۱۵	ز	۳۲	ع	۸۵	ن	۷۰
ج	۴۳	س	۱۰۵	غ	۴۱	و	۴۰
ح	۸۸	ش	۴۹	ف	۵۲	ه	۲۲
خ	۶۴	ص	۶۶	ق	۷۵	ی	۱۴۰

تعداد واژگان نسخه به ترتیب فراوانی به شرح **جدول شماره ۲** است.

حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه	حروف الفبا	تعداد واژه
الف	۴۰۸	ر	۸۰	ش	۴۹	ل	۳۲
ت	۲۳۸	ب	۷۶	ج	۴۳	ط	۳۰
م	۱۶۰	ق	۷۵	غ	۴۱	ه	۲۲

۱۹	ض	۴۰	ک	۷۰	ن	۱۴۰	ی
۱۸	ذ	۴۰	و	۶۶	ص	۱۰۵	س
۱۶	ظ	۳۲	د	۶۴	خ	۸۸	ح
۱۵	ث	۳۲	ز	۵۲	ف	۸۵	ع

بنابراین، بیشترین واژه شرح داده شده مربوط به حرف «الف» و کمترین واژه، مربوط به حرف «ث» است.

۲-۳-۲. در این اثر، به نکاتی مهم که در معناشناسی واژه‌های قرآن حائز اهمیت است شامل: (معنای لغوی و اصطلاحی واژه‌ها - مباحث نحوی - دانش صرف و توجه به ریشه‌ی اسامی پاره‌ای از واژه‌ها - وجوه مختلف یک کلمه در معانی گوناگون - تحلیل بلاغی واژه‌ها و...) اشاره شده و به شواهد قرآنی، احادیث، اشعار و امثال به عنوان نمونه‌هایی از کاربرد معناشناسی واژه‌ها توجه شده است لیکن پرداختن به تمام ابعاد و جزئیات این موضوع بعلا گسترده‌گی و تنوع مطالب، خود مستلزم پژوهش‌های مستقل و فراوان است. بنابراین به منظور اختصار، به ذکر چند نمونه بسنده شده است.

۱-۲-۳-۲. نمونه شواهد تماثل: در آیه: *سَلَّمَ لِرَجُلٍ (زمر ۲۹)* واژه «سَلَّمَ» به معنای خالص است که هیچ چیز در آن شریک نیست در حقیقت این اصطلاح از این قول گرفته شده است: «سلم الشيء لفلان» یعنی فلان شیء را به فلانی خالص ساخت و فلان شیء را مخصوص برای فلانی قرار داد. بنابراین خداوند متعال این مثال را درباره کسی که توحید خود را برای او خالص کرده و غیر خدا را در آن راه نداده ذکر فرموده است.

۲-۲-۳-۲. نمونه شواهد فقهی: واژه «قُرُوءٍ» در آیه: *ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ (بقره ۲۲۸)* نزد اهل حجاز به معنای پاک شدن، و نزد اهل عراق به معنای عادت ماهیانه است. گفته می‌شود منظور از کلمه «القرء» خارج شدن از چیزی به چیز دیگر است و در اینجا فاصله بین سه عادت ماهیانه برای خروج از عده طلاق است به نحوی که ضروری است زن پیش از طلاق چندین مرتبه از عادت ماهیانه پاک شود.

۳-۲-۳-۲. نمونه شواهد بلاغی

۱-۳-۲-۳-۲. واژه «سَكِينَةً» (بقره ۲۴۸) اسم مصدر از سکون و از محسنات معنوی (توریه) بر وزن فعيلة است. به کسی اطلاق می‌شود که دارای وقار و اطمینان خاطر است و در اینجا به معنای سکون یعنی ضد حرکت نیست.

۲-۳-۲-۳-۲. واژه «فَخَّارٍ» در آیه: *مِنْ صَلَّالٍ كَالْفَخَّارِ (الرحمن ۱۴)* تشبیه است، به معنای گل خشکیده که

آتش آن را پخته و بر اثر پختگی به سفال تبدیل شده.

۳-۲-۳-۳. واژه «وَجْهٌ» در آیه: فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ (بقره ۱۱۵) به معنای صورت است یعنی هر عملی که انسان را متوجه خدا می‌کند لیکن در آیه: وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ (بقره ۲۷۲) کنایه و به معنی رضا و خشنودی خداست.

۴-۲-۳-۲. نمونه شواهد تفسیری و کلامی

۳-۲-۳-۲-۱. در آیه: سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ (توبه ۱۹) واژه «سِقَايَةَ» مصدر برای سقی است مثل صیانه و وقایه و «أَجَعَلْتُمْ» در تقدیر است. «سِقَايَةَ» در وصف علی «علیه السلام» و حمزه و جعفر و عباس و شیبۀ نازل شده، زیرا آنان به سقاییت و پرده‌داری کعبه افتخار می‌کردند. پس عباس به علی «علیه السلام» گفت: من از تو افضل‌تر هستم برای اینکه سقاییت خانه خدا در دست من است و شیبۀ هم به او گفت: من از تو افضل‌تر هستم برای اینکه پرده‌داری خانه خدا در دست من است. پس علی «علیه السلام» فرمود: من از هر دوی شما افضل‌تر هستم برای اینکه قبل از شما به خداوند ایمان آوردم و در راه خدا هجرت و جهاد کردم.

۳-۲-۳-۲-۲. در آیه: إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ (تحریم ۳ و ۴) احادیث بی‌شماری از شیعه و سنی نقل شده است که مراد از «صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ»، علی بن ابیطالب «علیه السلام» است. بر اساس روایات در این آیه، فقط علی بن ابیطالب «علیه السلام» از بین انسان‌ها و جبرئیل «علیه السلام» از میان فرشتگان در کنار هم به این شایستگی دست یافته‌اند و این مقام را پیامبر اکرم «صلی الله علیه و آله» به آن حضرت بشارت دادند.

۵-۲-۳-۲. نمونه شواهد صرفی:

۳-۲-۳-۲-۱. در آیه: وَإِنَّ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ (شعراء ۱۹۶) واژه «زُبُرٌ»: به ضم اول و دوم، به معنای نوشتن و جمع «زُبُورٌ» یعنی کتب آسمانی پیشین است مانند وهول. در آیه: زُبُرِ الْحَدِيدِ (کهف ۹۶) واژه «زُبُرٌ»: به ضم اول و فتح دوم، به معنای پاره‌های آهن است، مفرد آن زُبْرَةٌ مانند غرفة و غرف. و در آیه: فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا (مؤمنون ۵۳) واژه «زُبُرٌ»: به ضم اول و دوم، بر وزن عُنُقٌ به معنای پاره پاره کردن دین یا (فرقه فرقه شدن آیین) است.

۳-۲-۳-۲-۲. واژه «الزُّبُورُ» در آیه: وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ (انبیاء ۱۰۵) بر وزن فِعُولٌ به معنی مفعول است، لیکن در این آیه حال است. «زُبُورٌ» در لغت عرب به معنای هر نوع نوشته و کتاب است ولی به قرینه آیه: وَأَتَيْنَا دَاوُودَ زَبُورًا (أسراء ۵۵) به نظر می‌رسد که مراد، کتاب اختصاصی حضرت داود «علیه السلام» است.

۳-۲-۳-۲-۳. واژه «رِيحٌ»: در آیه: رِيحًا صَرْصَرًا (قمر ۱۹) به عقیده برخی مفسرین هوای موجود بین آسمان و

زمین است، که ارواح و آریاح جمع آن هستند. لیکن اصل این کلمه روح است. و به عقیده نویسنده منظور همان جهت‌های جغرافیایی (شمال، جنوب، مشرق، مغرب، شمال شرقی، جنوب شرقی، شمال غربی و جنوب غربی) است.

۲-۳-۲-۶. نمونه شواهد نحوی

۲-۳-۲-۶-۱. به عقیده نویسنده، واژه «زَهَقَ» در آیه: زَهَقَ الْبَاطِلُ (اسراء ۸۱) به معنای از بین رفتن و بطلان شرک، در اینجا حال جامد معول به مشتق است.

۲-۳-۲-۶-۲. در آیه: وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا فَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا (زمر ۷۱) نویسنده برای «فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا» قائل به حال است.

۲-۳-۲-۶-۳. به اعتقاد نویسنده (عاصِم): در آیه: مَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ (یونس ۲۷) به معنای فاعل آمده و استثناء منقطع است.

۲-۳-۲-۷. نمونه شواهد معنایی (وجوه قرآن)

۲-۳-۲-۷-۱. در کلمه «أُمَّةً» می‌توان به وجوه مختلف که برابر نظر نویسنده در هشت وجه استفاده شده اشاره کرد: در آیه: أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ (قصص ۲۳) به معنی «گروه و جماعت». در آیه: وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ (فاطر ۲۴) به معنی «پیروان انبیاء». در آیه: إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ (زخرف ۲۳) به معنی «دین و ملت». در آیه: أُمَّةٌ مَعْدُودَةٌ (هود ۸) به معنای «دوره و زمان». همانطور که در غریب القرآن^۱ ذیل این آیه آمده: وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ (یوسف ۴۵) به معنی «مادر» است. و در تفسیر قمی^۲ ذیل این آیه: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ (آل عمران ۱۱۰) به معنی «بهترین امامان» آمده که همان اهل بیت عصمت «علیهم السلام» هستند. در آیه: وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ (یوسف ۴۵) به معنی «قامت» است. در آیه: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا (نحل ۱۲۰) به معنی «مردی که جامع صفات خیر و نیک باشد».

۲-۳-۲-۷-۲. برای کلمه «دین» پنج معنا به این شرح ذکر شده است: در آیه: لَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ (توبه ۲۹) به معنی «طاعت»، در آیات: مَا لِكَ يَوْمَ الدِّينِ (فاتحة ۴) و: وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ (ذاریات ۶) به معنی «جزاء»، در آیه: ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ (روم ۳۰) به معنی «حساب»، در آیه: أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ (زمر ۳) به معنی «توحید»، و در آیه: لَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ (نور ۲) به معنی «حکم» و مشخصاً حکمی که در خصوص شخص زانی صادر می‌شود.

۱- غریب القرآن: السجستانی، ابن عزیر، ج ۱ ص ۹۱

۲- تفسیر القمی: علی بن ابراهیم القمی، ج ۱ ص ۱۰ و ۱۱۰

۲-۳-۳. با وجود اهتمام نویسندگان به دقت در نگارش این نسخه، برخی لغات و آیات قرآنی، احادیث، امثال و اشعار دارای اشتباهات نوشتاری هستند، اسامی سوره‌ها و شماره آیات ذکر نشده و نگارش برخی آیات با قرآن‌های امروزی همخوانی ندارد.

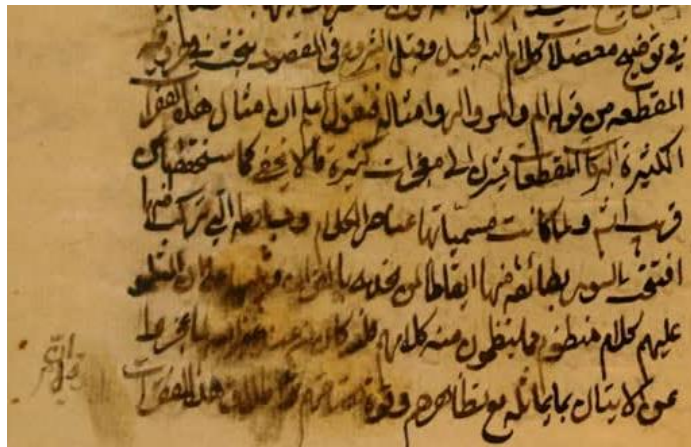
۲-۳-۴. در برخی از موارد، اسامی افراد و سلسله‌راویان، کامل ذکر نشده است. همچنین، در نگارش برخی از امثال و اشعار این نسخه، به هیچ‌گونه قرینه‌ای استناد نشده و به نظر می‌رسد که ساختار نحوی برخی جملات نیز تحت تأثیر استفاده از منابع مختلف دستخوش تغییراتی شده است. اما نویسندگان در بسیاری مباحث پس از بیان آراء و نظرات مختلف با آوردن کلمه «أقول» نظر شخصی خود را جهت تکمیل بحث ذکر کرده است.

۲-۳-۵. آیات و احادیث و شواهد شعری و برخی واژگان دشوار در این نسخه، بدون حرکت‌گذاری نگارش شده و در بیان منابع مربوط به احادیث و شواهد شعری یکنواختی مشاهده نمی‌شود، برخی شواهد و منابع آن، ذکر گردیده اما در بسیاری دیگر از موارد این نکته رعایت نشده است.

۲-۳-۶. جلد نسخه تیماج سرخ، ضربی است. (تصویر ۱)

۲-۳-۷. بیشتر صفحات نسخه واضح و قابل خوانش است.

۲-۳-۸. به جز چند مورد لکه ناشی از پخش شدن جوهر بر روی برخی صفحات فاقد هرگونه آسیب است.

۲-۳-۹. برخی صفحات دارای حاشیه شلوغ و متضمن یادداشت‌های مؤلف است. (تصویر ۳)

۲-۳-۱۰. متن اصلی با خط نسخ روان و مرکب مشکی نوشته شده ولی حواشی با خط شکسته و بعضاً به صورت ناخوانا کتابت شده است.

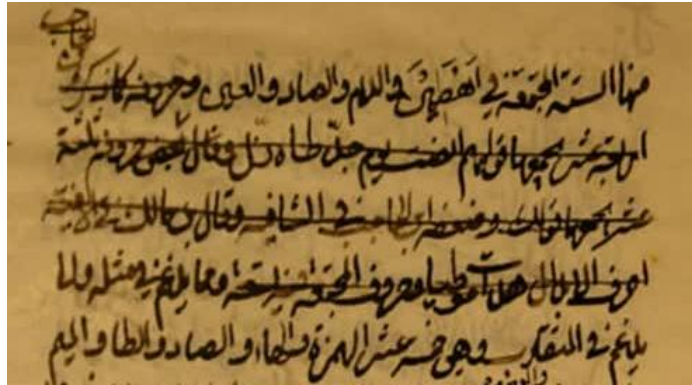
۲-۳-۱۱. بر روی برخی عبارات به علت کتابت اشتباه خط کشیده شده است.

مطالعات

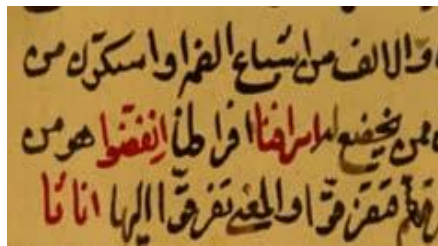
مقالات علمی

اخبار و گزارشها

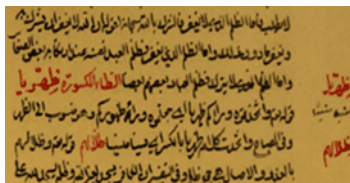
۲-۳-۱۲. واژگان مورد تحقیق علاوه بر متن در حاشیه صفحه نیز با رنگ قرمز و ترجمه تحت‌اللفظی با رنگ مشکی نوشته شده اما در برخی موارد به عللی نظیر فراموشی و غیره، لغات مذکور با رنگ مشکی کتابت شده و با رنگ قرمز زیر آن خط کشیده شده است. (تصویر ۴)

۲-۳-۱۳. مؤلف در برخی موارد فقط به ذکر معنای واژه بسنده کرده لیکن در مواردی دیگر به توضیح و شرح مفصل لغات (تا شش صفحه) پرداخته است.

۲-۳-۱۴. زیر برخی عبارات به دلایلی نامعلوم و بدون هیچ‌گونه توضیحی خط کشیده شده است. (تصویر ۵)

۲-۳-۱۵. مؤلف هیچ‌گونه اشاره‌ای به تبویب و فصل‌بندی نسخه نکرده؛ ولی با توجه به اینکه واژگان مورد تحقیق بر اساس نظام الفبایی و تنظیم با نخستین حرف ریشه و حرکات اول کلمه (فتحه - ضمه - کسره) و با رنگ متمایز (قرمز) مورد چیدمان قرار گرفته‌اند، پس از مقدمه، عملاً متن نسخه به تفکیک حروف الفبا و ۲۸ باب تقسیم شده که هر باب دارای ۳ فصل است.

الطاء المكسورة

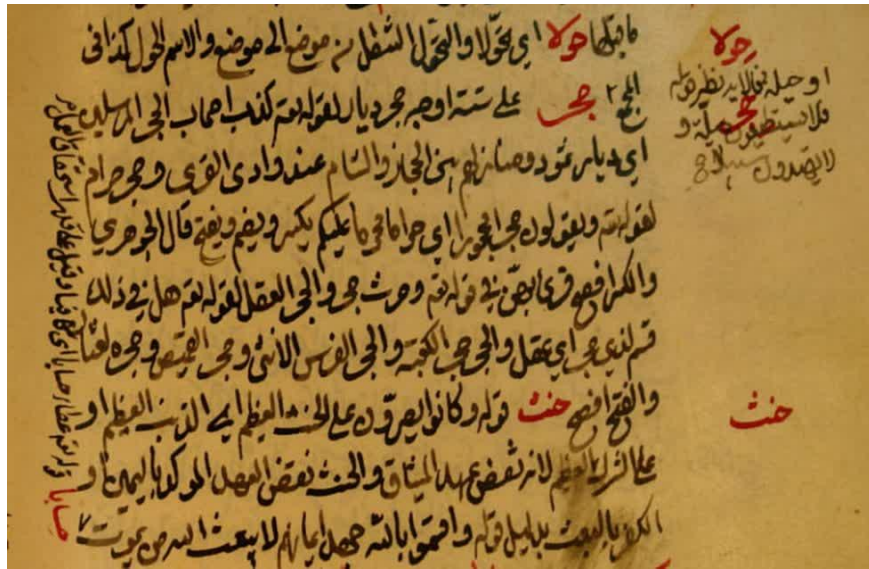
الطاء المضمومة

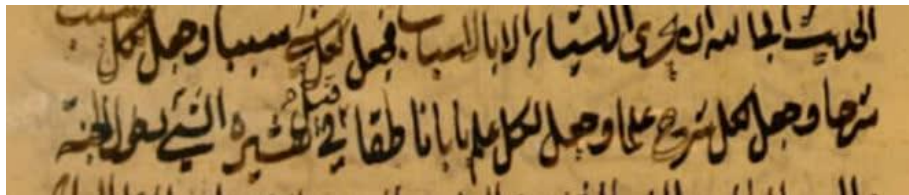
کتاب الضاء فيه الطاء المفتوحة

۲-۳-۱۶. مؤلف عباراتی را که جا انداخته با بازکردن نشان ۷ و یا ۲ آن را در نزدیکترین فضای خالی حاشیه نگاشته است.

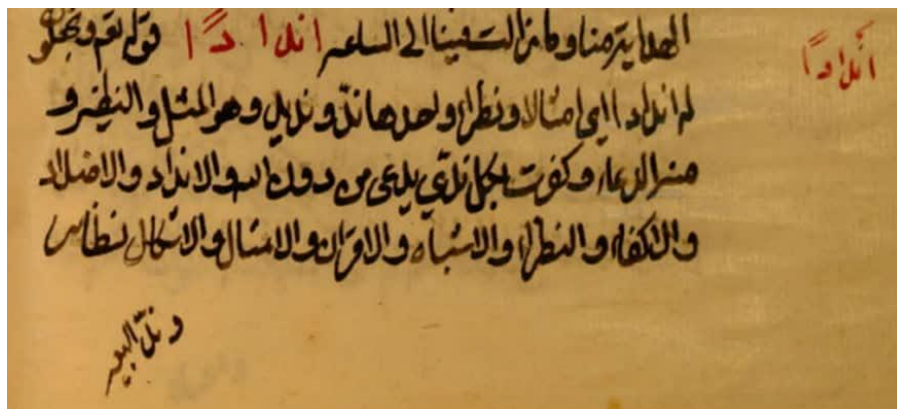

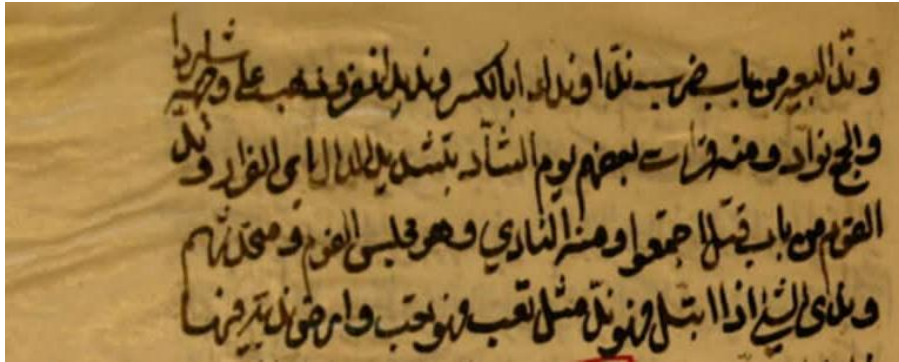
۲-۳-۱۷. نویسنده، لغاتی را که جا انداخته و با بازکردن نشان ۷ آن را ریزتر در همانجا نوشته است.

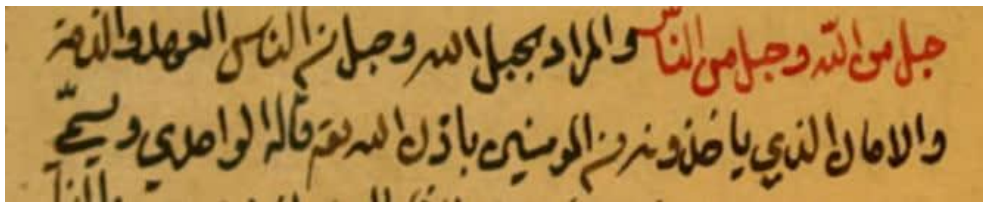
۲-۳-۱۸. مؤلف به منظور پیوستگی مطالب، عبارت ابتدایی صفحات سمت چپ را در انتهای صفحه سمت راست

نیز نوشته است.

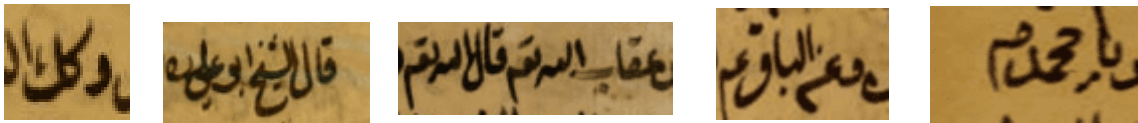

۲-۳-۱۹. در نگارش (تشدید) بر روی حروف یکنواختی رعایت نشده است.

۲-۳-۲۰. نسخه فاقد رموز خاص است اما جهت رعایت اختصار برخی کلمات بدین شکل کتابت شده:

(وکک)	(ه)	(تع)	(ع)	(ص)
و کذلک	رحمت الله علیه	تعالی	علیه السلام	صلی الله علیه و آله وسلم

۲-۳-۲۱. در چندین مورد از اشعار فارسی به‌عنوان شواهد شعری استفاده شده که اشعار و سراینده آن مجهول‌اند. بطور مثال: قوله حکیم: حلیم، أي صبور علی الأذى كما فی تفسیر القاضی. و قد روی انه کان یبلغ صوته میلا و إلی هذا المقام أشار أستاذی المعظم بقوله:

که شدی یک میل راهش سوز آه
(إِنَّ إِزْهَاهِيْمَ... أَوْأَةٌ مُنِيْبٌ)^۱

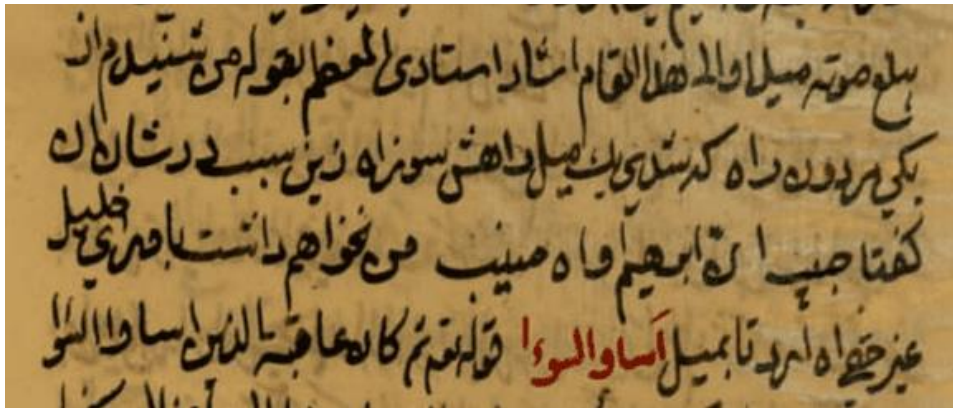
من شنیدم از یکی مردون راه
زین سبب در شأن آن گفتا حبیب

^۱ -هود/ ۷۵

غیر حقی آه آرد تا بمیل

من نخواهم داشت باور ای خلیل

۳. نتیجه گیری

معاجم قرآنی از جمله منابع و مرجع اصلی در فهم معانی و تفسیر آیات قرآن کریم به شمار می‌آیند که علاوه بر حفظ و تداوم علوم اسلامی، با کمک به تحلیل ادبی واژگان نقش مهمی در مطالعات قرآنی و زبان‌شناسی اسلامی دارند و به همین علت نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله مجید» به عنوان یکی از معاجم قرآنی سده سیزدهم هجری در این پژوهش معرفی و مورد تحلیل اجمالی قرار گرفت.

همان‌گونه که در مقدمه نیز اشاره شده این تحقیق در پی پاسخ به سؤالاتی بوده که در طول پژوهش به پاسخ‌های زیر دست‌یافته است.

۱. در خصوص مهم‌ترین ویژگی‌های نسخه خطی «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله مجید»، علاوه بر آنچه در بخش یافته‌های پژوهش بیان شده، باید خاطر نشان کرد به دلیل اینکه قوی‌ترین و مستندترین نقل‌ها در شرح واژگان قرآن مجید از بیان اهل بیت علیهم السلام نشأت می‌گیرد، به نظر می‌رسد مؤلف این اثر با تکیه بر منابع معتبر و آثار روایی شیعی، تلاش کرده تا خلأهای موجود در معاجم زمان خود را شناسایی و پر کند. این رویکرد بعنوان مهم‌ترین ویژگی نسخه و مؤید ارزشمند بودن آن و به نوعی بیانگر وجه تمایز و برتری اثر نسبت به سایر تحقیقات در این زمینه است.

۲. در پاسخ به این سؤال که: به چه علت نسخه حاضر تا کنون تصحیح، تحقیق و ترجمه نشده است؟ می‌توان گفت؛ در عصر حاضر با توجه به پیشرفت‌های چشمگیر علم و فناوری خصوصاً پیدایش هوش‌های مصنوعی، نرم‌افزارهایی ایجاد شده که کار واژه‌یابی را به طرز قابل توجهی سریع و آسان کرده‌اند. بنابراین پژوهشگران به جای

استفاده از فرهنگ‌های لغت پرحجم و چندجلدی و بدون نیاز به دانستن مهارت‌های صرفی و لغوی و شیوه جستجوی صحیح واژگان در معاجم و عدم تحمل دشواری تصحیح نسخ و متون قدیمی، با صرف کمترین وقت و هزینه به معانی موردنظر خود دست می‌یابند و این تحول می‌تواند یکی از دلایل اصلی باشد که انگیزه پژوهشگران را نسبت به تصحیح، تحقیق و ترجمه معاجم و نسخه‌های خطی نظیر «اعتصام المرید فی توضیح معضلات کلام الله مجید» کاهش دهد.

۳. اینکه چه اندازه ضروری است در هر دوره تاریخی معاجم جدیدی از لغات دشوار قرآن مجید تدوین شود؟ پرواضح است با تمام پیشرفت‌ها در عرصه تکنولوژی، به علت پیچیدگی‌های خاص زبان عربی و تغییرات زبانی، در هیچ دوره تاریخی پژوهشگران این عرصه از مراجعه به منابع لغوی و به‌روزرسانی و ارتباط مستمر با آنها بی‌نیاز نخواهند شد بنابراین ضروری است در هر دوره تاریخی به تدوین معاجم جدید اهتمام ورزند.

یافته‌های این پژوهش که در بخش تحلیل محتوا به شواهد مثال هر موضوع اشاره شد عبارت‌اند از: پرکردن خلأ معاجم لغوی قرآنی با رویکرد عرفان و کلام شیعی، استناد به آیات و شواهد قرآنی و امثال و حکم و فقه اسلامی، بررسی وجوه مختلف واژگان در کاربردها و معانی متفاوت، تحلیل بلاغی واژگان، استدلالات فراوان تفسیری و کلامی، بررسی لغات از نظر علم صرف و تلفظ مختلف واژگان، بیان شواهد لغوی در قالب شأن نزول و سبب نزول آیات. همچنین در توضیح برخی لغات مباحث نحوی و لغت‌شناسی دقیقی بیان شده که مطالعه آن برای خواص هم توصیه می‌شود.

- "هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است."

۴. سپاسگزاری

در پایان از تمام اساتید محترم و بزرگوار که به نحوی در انجام این مطالعه نقش داشته‌اند؛ تشکر و قدردانی می‌شود.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- افشار، ایرج. (۱۳۵۳ش). «درباره نسخه‌های خطی»، نشریه دفتر هفتم. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- الشرقاوی، أحمد. (۱۹۹۳م). معجم المعاجم (ج ۱). بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- جزئی، عبدالکریم. (۱۳۴۸ش). رجال اصفهان یا تذکره القبور. اصفهان: ثقیفی.
- جعفری، فرزاد. (۱۳۹۴ش). فرهنگ واژگان دشوار و نوادر قرآن کریم بر پایه ترجمه‌های کهن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- حافظیان، ابوالفضل. (۱۳۸۸ش). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت الله العظمی گلپایگانی قم (ج ۹). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- حسینی اشکوری، احمد. (۲۰۱۸م). تراجم الرجال (ج ۱). کربلا: العتبه العباسیه المقدسه.
- دیاری، محمدتقی. (۱۳۸۷ش). درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی (ج ۱). قم: دانشگاه قم.
- روضاتی، محمدعلی. (۱۳۸۹ش). فهرست کتب خطی اصفهان دو هزار نسخه عربی و فارسی (ج ۱). اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه.
- السجستانی، محمدبن عزیز. (۱۹۹۵م). غریب القرآن المسمی بنزهه القلوب (ج ۱). سوریا: دار قتیبه.
- السیوطی، جلال الدین. (۱۹۹۶م). الإیتقان فی علوم القرآن (ج ۱). لبنان: دارالفکر.
- صدراپی خویی، علی. (۱۳۸۲ش). فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه (ج ۱۰). قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- عاملی جبعی، زین العابدین. (۱۳۷۱ش). ترجمه منیه المرید (ج ۱). تهران: المکتبه العلمیه الاسلامیه.
- عبدالله پور، عباس. (۲۰۰۶م). «دانش واژگان دشوار فهم غریب القرآن»، پژوهش‌های قرآنی. تهران: ویژه نامه قرآن و مسائل جامعه معاصر.

مطالعات

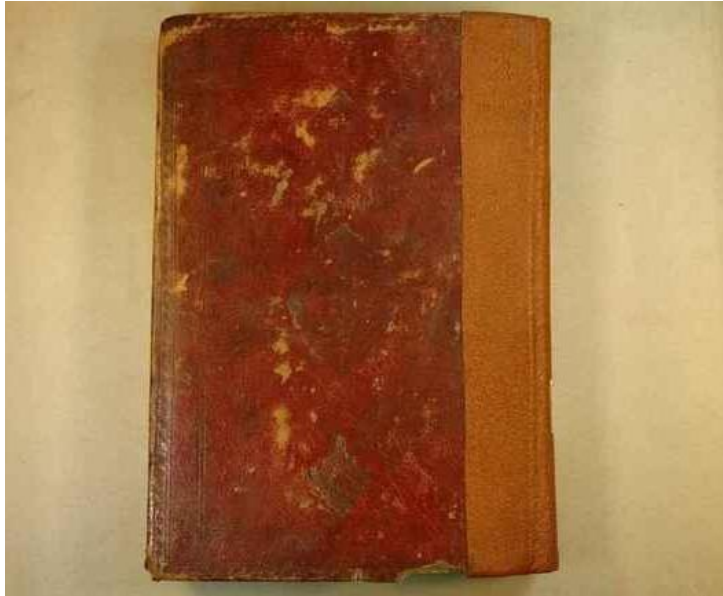
مقالات علمی

اخبار و گزارشها

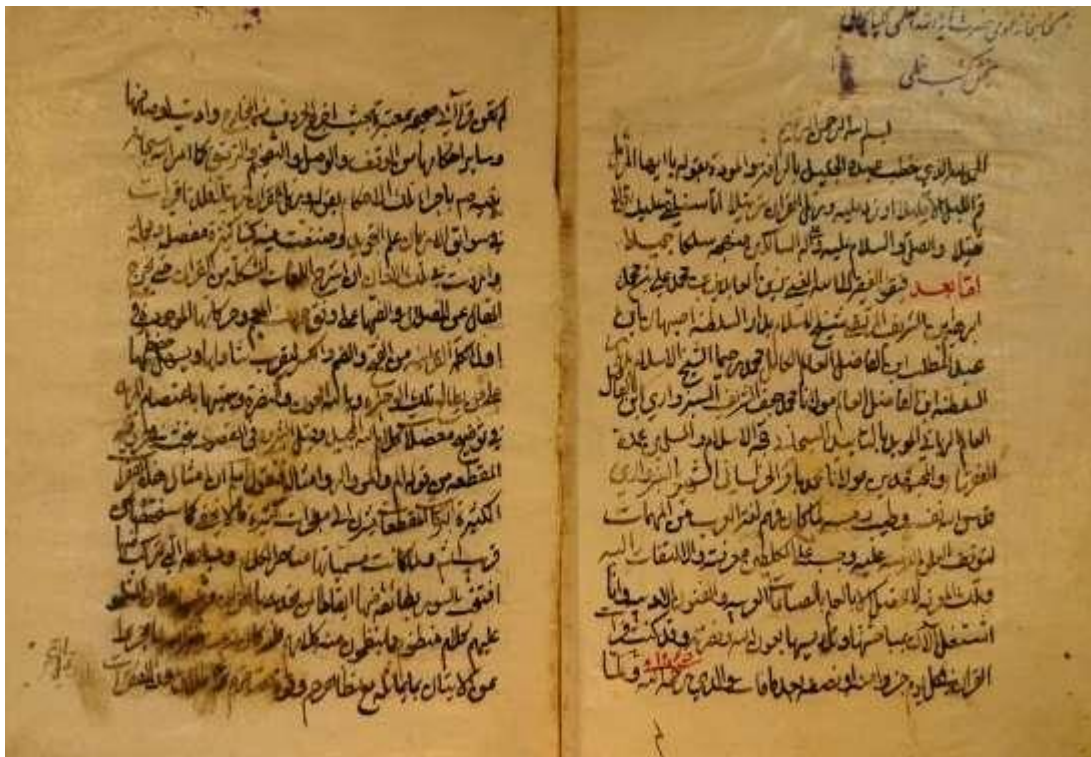
- فرزانه، سیدبابک. (۱۳۹۹ش). مفردات: درآمدی بر واژه‌شناسی قرآن کریم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- قمی، اَبی الحسن علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی (ج ۱). قم: مؤسسه دارالکتاب للطباعة والنشر.
- منتصب مجابی، حسین. (۱۳۸۱ش). «متون طب شیعه در تاریخ پزشکی». تهران: مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات.
- مهدوی، سید مصلح الدین. (۱۳۷۱ش). خاندان شیخ الاسلام اصفهان، در طول چهار صد سال (ج ۱). اصفهان: گل بهار.
- مهدوی، مصلح الدین. (۱۳۴۸ش). تذکرة القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان (ج ۱). اصفهان: ثقفی.
- مهدوی، مصلح الدین. (۱۳۸۲ش). مزارات اصفهان از قرن سوم هجری تا زمان حاضر (ج ۱). اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- مهدوی، مصلح الدین. (۱۳۸۶ش). اعلام اصفهان (ج ۳). اصفهان: سازمان فرهنگی هنری شهرداری اصفهان.
- همایی، غلامعلی. (۱۳۸۶ش). درسنامه مفردات قرآن مجید (ج ۱). قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

پیوست‌ها

تصویر ۱: جلد نسخه

تصویر ۲: آغاز نسخه

تصویر ۳: نمونه حواشی نسخه

تصویر ۴: نمونه ای که واژه‌های مورد تحقیق علاوه بر متن در حاشیه نیز با رنگ قرمز و ترجمه تحت‌اللفظی

مشکی کتابت شده

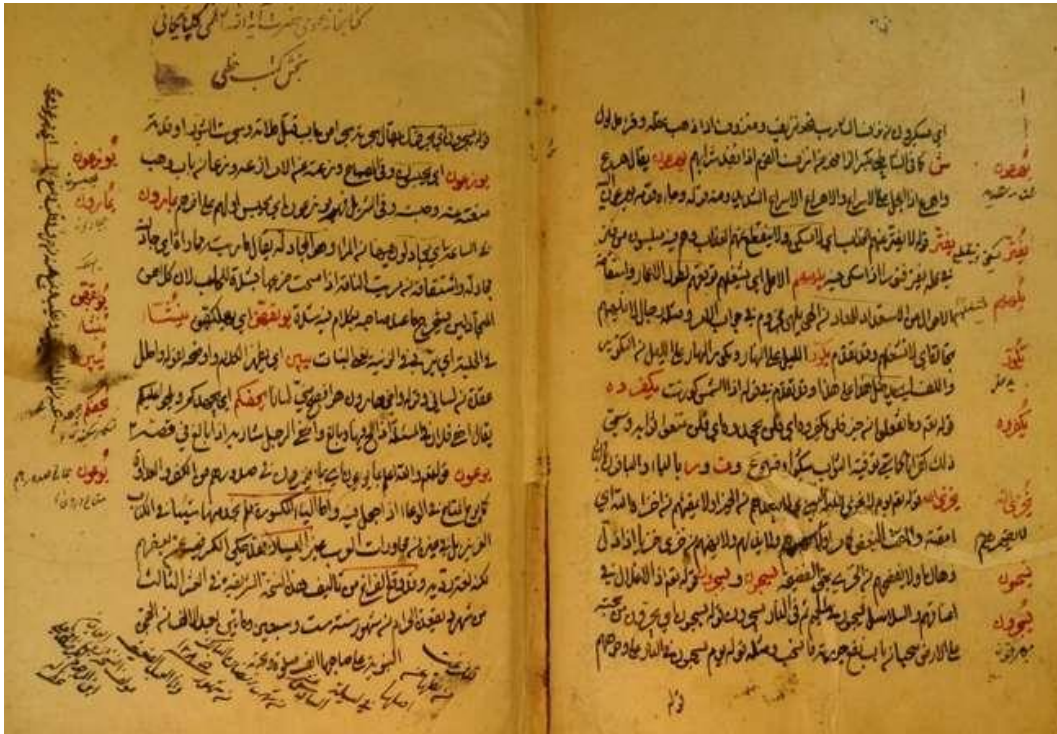
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

تصویر ۵: نمونه برخی عبارات که به دلایلی نامعلوم زیر آن خط کشیده شده

تصویر ۶: انجام نسخه